

מכילתא

כתב עת לתורה ולחכמה

העורכים

עדיאל ברויאר • מנחם טייטלבוים •
הרב יעקב ישראל סטל • משה דוד צ'צ'יק

מזכיר המערכת

אליעזר בראדט

גליון ד • אלול תשפ"ב

כתובת המערכת:
mekhilta@mekhilta.com

ISSN: 2707-4900

© כל הזכויות שמורות
ירושלים תשפ"ב

המחברים מתבקשים לשלוח את מאמריהם ערוכים, מוקלדים
ומותקנים על פי כללי התקנה מקובלים ועקביים
אין לשלוח מאמר שנתפרסם או שעומד להתפרסם במקום אחר
תוכן כל מאמר הוא על אחריותו של המחבר בלבד, כולל
מאמרים ותגובות של חברי המערכת

המאמרים

5	נחמן לוי	מרים בת בלגה והילני המלכה: מרחב ועימות בתוספתא סוכה
23	י' צבי לנגרמן	הלכות כלאי בגדים מתוך "איסור והיתר", חיבור מקיף בהלכה בערבית-יהודית
35	שלום צדיק	מצוות שכליות ושמעיות ושאלת המוסר הטבעי בהגותו של רב סעדיה גאון
55	הרב ח' אליעזר אשכנזי	פירוש 'תלמיד רב סעדיה גאון' לספר דברי הימים - עיון בהצעות הזיהוי של המחבר, זמנו ומקומו
121	הרב יעקב ישראל סטל	הידורה של סוכה גדולה: הלכה מחודשת ושורשה הארצישראלי
137	הרב רפאל קרויזר	בין זהויות - לבעיית כפל השמות בגיטין: מטריש ועד קראקא
165	הרב יהודה זייבלד	אקדמות לטיב הנוסח בעותק דלאלה אלחאירין בכתיבת ר' שלמה בן ר' שמואל הדיין
183	הרב משה מיימון	קטע מספר 'כליל היופי' לרבי דוד ברבי יהושע הנגיד
213	שמחה עמנואל	קובצי תשובות הרשב"א שעמדו לפני ר' יוסף קארו
231	משה גינצלר	שלשלת ראשי הגולה - מחורבן בית ראשון ועד המאה ה-14

המשתתפים

nachman.levine@gmail.com

נחמן לוין

כולל המחנכים שליך כולל ד"טרויט רבתי

ytlangermann@icloud.com

פרופ' י' צבי לנגרמן

המחלקה לערבית, אוניברסיטת בר-אילן

sadiks@bgu.ac.il

ד"ר שלום צדיק

המחלקה למחשבת ישראל, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

chaim4262@gmail.com

הרב ח' אליעזר אשכנזי

מכון שני-אור, מונטריאול קנדה

alfabita99@gmail.com

הרב יעקב ישראל סטל

ישיבת מיר, ירושלים

refael.kroizer@gmail.com

הרב רפאל קרויזר

החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל אביב

yz05331816@gmail.com

הרב יהודה זייבלד

כולל פוניבז', בני ברק

mbamaimon@gmail.com

הרב משה מיימון

מכון לחקר תורת הקדמונים שע"י ק"ק אבן שלמה יצ"ו, מאנסי ניו יארק

simcha.emanuel@mail.huji.ac.il

פרופ' שמחה עמנואל

החוג לתלמוד, האוניברסיטה העברית בירושלים

moshegin515@gmail.com

משה גינצלר

ישיבת כנסת ישראל - חברון, ירושלים

מרים בת בלגה והילני המלכה: מרחב ועימות בתוספתא סוכה

מאת

נחמן לוי

בעת האחרונה התרבו עיונים מחקריים במרכיבים ספרותיים בעריכת המשנה ואף בתוספתא,¹ כולל בהקשרים הלכתיים, עיונים שמצביעים גם על הקבלות סימטריות אמנותיות במבני פרקים או מסכתות שלמות. מחקרים שונים התמקדו בתופעה זו ומקומה בפרקי משנה סוכה.² המאמר הנוכחי מרחיב מגמה זו אל התוספתא, תוך התמקדות בשני סיפורים – הסיפור הפותח את המסכת והסיפור החותם אותה, ביחס ביניהם וביחס שבינם לבין חלקים והיבטים אחרים במסכת.

א. הילני המלכה ומרים בת בלגה: כניסה ויציאה למסכת סוכה
תוספתא סוכה נפתחת בסיפור הלכתי על הילני המלכה בסוכתה, ונחתמת בסיפור הלכתי על אשה אחרת, מעשה מרים בת בלגה במקדש והקנס החמור שהושת בעקבותיו על משפחתה, משמרת כהונת בלגה (ד, כח),³ בסימטריות של אינקלוזיו – חתימה מעין הפתיחה. בסעיף זה נעיר מספר הערות ממבט ספרותי-צורני על המעשה, כפי שהוא מופיע בתוספתא סוכה. הערות אלה ספקולטיביות בטבען ולא בהכרח נובעות מהרקע ההיסטורי של המעשה, שעדיין לא הוברר כל

1 ראה א' וולפיש, מרבדי משנה – פרקי ברכות: עיון ספרותי ורעיוני במשנה מסכת ברכות, אלון שבות תשע"ח; הנ"ל, 'העריכה היוצרת וכוח היצר: עיון בעריכת מסכת קידושין במשנה, בתוספתא ובבבלי', JSIJ 7 (2008), עמ' 31-79; הנ"ל, 'איחוד ההלכה והאגדה – עיון בדרכי עריכתה של התוספתא, הגיון ליונה, ירושלים תשס"ז, עמ' 309-332; idem, "Approaching the Text and Approaching God: The Redaction of Mishnah and Tosefta Berakhot", *Jewish Studies* 43 (2006) pp. 21*-79*.

2 א' וולפיש, 'הסוכה ומשל העבד: החידה שבפשר', מחקרי ירושלים בספרות עברית כג (תש"ע), עמ' 77-98, עמד בארוכה על חתימה מעין פתיחה במבנה הספרותי של משנה סוכה פרקים א-ב, ובעמ' 88-89 הצביע על אחדותה של כל משנת סוכה.

3 ראה גם משנה סוכה ה, ח; בבלי סוכה נו ע"א; ירושלמי סוכה פ"ה ה"ח. על משמרות הכהונה – דהיי"א כד, ג-יח. על משמרת בלגה – שם, יד. העירני על העניין בני הרב יהושע שי'.

צורכו. אולם הבחינה הספרותית עצמה מתחדדת בקריאתה בתוך ההקשר ההיסטורי.

פתיחה: תוספתא סוכה א, א⁴

סגירה: תוספתא סוכה ד, כח⁵

סוכה שהיא גבוהה למעלה מעשרים אמה פסולה, ור' יהודה מכשיר. אמ' ר' יהודה: מעשה בסוכת הילני, שהיתה גבוהה מעשרים אמה, והיו זקנים נכנסין ויוצאין אצלה ולא אמר אחד מהן דבר. אמרו לו מפני שהיא אשה ואשה אין חייבת בסוכה. אמ' להם והלא שבעה בנים תלמידי חכמים היו לה וכולן שרויין בתוכה.

בלגה לעולם חולקת בדרום וטבעתה קבועה חלונה סתומה, מפני מרים בת בלגה שנשתמדה, הלכה ונשאת לסרדיוט⁶ אחד ממלכי יון, וכשנכנסו גוים להיכל באתה וטפחה על גגו של מזבח אמרה לו: לוקס לוקס⁷, אתה החרבת ממונן של ישראל ולא עמדת להם בעת צרתם. ויש אומ' מפני עיכוב משמרות: נכנס ישבאב ושימש תחתיה. לפיכך בלגה נראית יוצא לעולם וישבאב נראית נכנסת לעולם. כל השכנים הרעים לא קבלו שכר חוץ מישבאב, שהי שכינה של בלגה וקבל שכר.

הופעת סיפור, סוגה חריגה יחסית בספרות ההלכה התנאית,⁸ בתחילת ובסוף מסכת סוכה, ועוד על שתי דמויות נשיות מנוגדות המופיעות בסוכה ובמקדש, יש בה כדי להמוז למטען משמעותי בעריכת תוספתא סוכה. לפיכך יש לעמוד על משמעות ההקבלה של שתי הנשים המוצגות בקצוותיה, בניגודן המבני-ספרותי כמו גם בהשוואת תכנים ספרותיים משותפים או מנוגדים. הזיקה הספרותית נראית מכוונת בשל מרכיבים סגנוניים ותוכניים היוצרים מערכת הקבלות והנגדות מורכבת, ביניהן: ניגוד הגיורת⁹ והמשומדת, מוטיב לשוני של "כניסה" ו"יציאה", הראשון ברצון חכמים והאחרון בגינויים, ועוד.

לצד הקישור בין הקצוות יש לבחון את גוף מבנה המסכת במשנה, אותה הציע אברהם וולפיש לראות כמחולקת לשני נושאים: הסוכה (פרקים א-ב)

4 תוספתא מועד, מהדורת ליברמן, נויארק תשכ"ב, עמ' 256.

5 תוספתא מועד, מהדורת ליברמן, נויארק תשכ"ב, עמ' 278.

6 $\sigma\tau\rho\alpha\tau\acute{\iota}\omega\tau\eta\varsigma$ = חייל.

7 $\lambda\acute{\upsilon}\kappa\omicron\varsigma$, $\lambda\acute{\upsilon}\kappa\omicron\varsigma$ = זאב זאב.

8 לעניין הסיפורים במשנה הקדיש מ' שושן מספר מחקרים, ובמיוחד את ספרו: M.

Simon-Shoshan, *Stories of the Law: Narrative Discourse and the Construction of*

Authority in the Mishnah, Oxford 2012.

9 יוספוס פלביוס, קדמוניות היהודים, כ, ב-ג. וראה משנה יומא ג, י; תוספתא כיפורים ב, ג.

הלכות כלאי בגדים מתוך "איסור והיתר" חיבור מקיף בהלכה בערבית-יהודית

מאת

י' צבי לנגרמן

מבוא

א. החיבור "איסור והיתר"

אני מתכבד להציג פרק נוסף מן החיבור "איסור והיתר", מקור, תרגום והערות.¹ חיבור זה להערכתי נכתב על ידי חכם בן דורו של רבי מימון אבי הרמב"ם, תושב צפון ספרד, במדינה או לכל הפחות בקהילה דוברת ערבית, אבל לא רחוק מאוד מן האזורים הנוצריים. לראיה על מקום מגוריו יש לציין שבפרק על "איסורי גיד הנשה ואלתנקה [=והניקור]" מביא "איסור והיתר" במלואו חיבור קצר בעברית על ניקור הבשר; מקצת חלקי הגוף המופיעים בו מצויינים בשמותם בערבית ו/או בשפה רומנסית. חיבור זה מיוחס בד"כ לספר "העיטור" של ר' יצחק בן אבא מארי ממרסילייה. ואולם, במחקרו המעמיק על "העיטור" קבע מרדכי גלצר שבעל "העיטור" שאב אותו מרבו, ר' יהודה ברצלוני, מחבר ספר "העתיים".² "העיטור" מוצאו מפרובנס, ששפתה רומנסית אבל גם דוברי ערבית יש בה, וכך גם לגבי ברצלונה וגם טולדו, עירו של ה"טור", שאף הוא מביא את החיבור. לכן

- 1 על "איסור והיתר" ראו את המחקרים שזכיתי לפרסם עד כה: "אלגו אלת'אני (=החלק השני) מן אסור והיתר" בתוך: מגנזי המכון לתצלומי המכון לכתבי-היד העבריים, בעריכת א' דוד, ירושלים תשנ"ו, עמ' 110-111; "פרק 'ברכת המילה' מתוך החיבור 'איסור והיתר'", קובץ חצי גבורים פליטת סופרים ז' (תשע"ד), עמ' א-יז; "עניין ראש חודש: פרק י"ח מתוך החיבור 'איסור והיתר'", קבץ על יד כד (תשע"ו), עמ' 163-180; "הפרק על הלכות עורלה מתוך 'איסור והיתר' ושרפת השעורים בבית הקברות", פעמים; רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח 153 (2017), עמ' 125-140. גם פרסמתי מתוכו תשובה קדומה בעניין מכירת חמץ, אולי חיבר אותה הרי"ף, בבלוג "גילוי מילתא בעלמא": <http://imhm.blogspot.com/2020/03/blog-post.langermann.html>.
- 2 מרדכי גלצר, "עטור סופרים (ספר העטור) לרבי יצחק בן רב אבא מארי: פרקי מבוא", דסרטיצה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשד"מ, עמ' 36, וראו שם עמודים ח, 146.

מסתבר ש"איסור והיתר" התחבר באזור דומה, אם כי שפת הרוב ערבית, אבל דוברי רומנסית היו בו. זאת ועוד, במקום אחר מביא "איסור והיתר" שמועה ששמע על מי שהתיר חלב שחלבו גוי ואין ישראל רואה, שאם היה שבמקום שאין בהמה טמאה, או במקום שחלב בהמה טמאה יקר יותר מן חלב בהמה טהורה, הרי חלב זה מותר בשתיה. דין זה מובא ב"כפתור ופרח" בשם ר"י ברצלוני.³ הקשר עם ר"י ברצלוני תומך גם הוא בהשערתנו לגבי המקום וגם לגבי הזמן של "איסור והיתר", אם כי זמנו נקבע בעיקר על בסיס העדר ההתייחסות לרמב"ם מחד גיסא, והסתמכות על הרי"ף וככל הנראה גם הר"י אבן מיגאש מאידך.⁴

עיקר חשיבותו של "איסור והיתר" הוא היותו חיבור הלכתי מקיף מאוד, כמעט יחיד במינו בתקופה שלפני פרסומו של "משנה תורה" של הרמב"ם. דוגמאות של ספרות הלכתית בשפה הערבית-יהודית פרי עטם של גאונים וראשונים רבות הן, אבל רובן המכריע אינן אלא שאלות ותשובות או חיבורים במקצוע מסוים ומוגבל בהלכה. כנגד זה, נדירים ביותר חיבורים מקיפים וכוללים, אשר היו יכולים לשמש אב-טיפוס למשנה תורה של הרמב"ם, אם כי הרמב"ם עצמו רומז לקיומם של חיבורים כאלו בהקדמתו למשנה תורה, בעיקר באמרו: "ועוד חברו הלכות פסוקות בענין האסור והמותר והחייב והפטור בדברים שהשעה צריכה להם". ידועים לי רק שני חיבורים כאלה בערבית שהגיעו לידינו, אם כי לא בשלמותם: "כתאב אלחאוי" לר' דוד בן סעדיה אלגר והחיבור שלפנינו, "איסור והיתר".⁵

מסתבר שספרי הלכה גדולים ומקיפים דוגמת "איסור והיתר" היו בנמצא גם בדור שאחרי הרמב"ם. ראיה ברורה למציאותם של ספרים מקיפים נמצאת אצל רבי אברהם, בנו של הרמב"ם, המפנה לספרים מן הסוג הזה כמה וכמה פעמים בספרו "כפאיה אלעאבדין", כאשר הוא מתייחס אליהם כאל דבר נפוץ וקל להשגה. בסוף הפרק על הלכות ברכות רשם: "יש הלכות ומילואים והשלמות אשר הן מכלל מה שהזכרנו בקיצור; אנו נפנה את המבקש אותן אל החיבור 'משנה תורה' או לחיבורים גדולים זולתו (גירה מן אלמצנפאת אלכבאר)".⁶ ובתחילת הפרק שלאחריו, שנושאו תפילין, העיר: "ועל כתיבת התפילין ועשייתן יש מסורות והלכות שאנו מקצרים בהן ומפנים לגביהן אל הלכות תפילין בחבור אבא מארי זצ"ל או אל חבורים אחרים זולתו שזה נכלל בהם".⁷ נראה שהתכוון

3 עמ' 26 במהדורת צבי הירש עדאלמן, ברלין תר"א; וראו גם שם, עמ' 348.

4 ראו גם הפרסומים שהופיעו עד כה על "איסור והיתר" המצויינים בהערה הראשונה.

5 על כתאב אלחאוי ראה: דוד סקליר, "ר' דוד בן סעדיה אלגר וחיבורו אלחאוי", תעודה יד (תשנ"ח), עמ' 103-124.

6 ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעובדי השם, הוא כתאב כפאיה אלעאבדין, ההדיר ותרגם נסים דנה, רמת-גן תשמ"ט, עמ' 255, עם שנוי קל בתרגום.

7 שם, עמ' 261.

מצוות שכליות ושמעיות ושאלת המוסר הטבעי בהגותו של רב סעדיה גאון

מאת

שלום צדיק

א. ראשית דבר

שאלת היחס בין המוסר לבין ציוויי הדת היא אחת השאלות היסודיות של הפילוסופיה הדתית בכלל, ושל זו היהודית בפרט, בכל הזמנים.¹ קיים מגוון רחב של עמדות סביב הנושא: חוקרים מסוימים טוענים שהיהדות שוללת לגמרי כל

* אני מודה לפרופ' דניאל לסקר על הערותיו הרבות לשיפור המאמר.
1 על הנושא הזה עיינו במאמרים השונים באסופה של א' שגיא וד' סטטמן, דת ומוסר, ירושלים 1993, וברקע הרחב הנמצא שם. על ההגות היהודית עיינו א' שגיא, יהדות בין דת למוסר, תל אביב 1998 (להלן שגיא), עמ' 75-86 עוסקים ספציפית בפילוסופים של ימי הביניים; א' מלמד, 'חוק הטבע במחשבה המדינית היהודית', דעת 17 (תשמ"ו), עמ' 49-66. M. Fox, 'Maimonides and Aquinas on Natural Law', *Dine Israel* III (1972), pp. v-xxxvi (להלן פוקס); L. E. Newman, *Past Imperatives Studies in the History and Theory of Jewish Ethics*, New York 1998, pp. 117-138 (להלן ניומן); י' פאעור הלוי, 'מקור חיובן של המצוות לדעת הרמב"ם', תרביץ לח (תשכ"ט), עמ' 43-53 (להלן פאעור); J. E. David, 'Maimonides, Nature and Natural Law', *Journal of Law, Philosophy and Culture*, V (2010), pp. 67-82 (להלן דוד); J. Jacobs, *Law, Reason, and Morality in Judaism*, Cambridge 1998 (להלן ג'יימס); Y. Schwartz, 'Divine Law and Human Justification in Medieval Jewish-Christian Polemic', *Lex und Ius: Beiträge zum Grundlegung des Rechts in der Philosophie des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, Edited by M. Lutz-Bachmann, A. Fidora & A. Wagner, Stuttgart 2010, pp. 121-147 (להלן שווארץ); י' היינמן, טעמי המצוות בספרות ישראל, ירושלים תשי"ד; בעמ' 46-128 הוא דן בחכמי ימי הביניים, ובעמ' 49-53 בגישת רס"ג. הבעיה המרכזית בספר הזה היא נטיית המחבר לאפולוגטיקה (כיהא לספר שנועד למדרכי תנועות הנוער, כפי שצוין במבוא). הוא מנסה לשכנע את הקורא שכל ההוגים החזיקו בעמדה שהמצוות נצטוו על ידי האל, וגם נתנו טעמים שכליים טובים לקיומם.

תוקף של חוק טבעי,² בעוד חוקרים אחרים גורסים שהיהדות מכירה מיסודה בתוקפו של החוק הטבעי ומשתמשת בו רבות,³ וכמובן קיימות עמדות ביניים הטוענות לקיום מתח פנימי ביהדות בנושא זה.⁴ במאמר זה אשתמש בביטוי 'מוסר טבעי' כמצביע על אוסף של כללים תיאורטיים שתוקפם חל על כל המין האנושי; מכללים אלה אפשר לגזור את החוק הטבעי שהוא הביטוי המעשי הטוב ביותר של אותם כללים מוסריים.⁵ המוסר הטבעי הוא הדבר המועיל ביותר לכל בני אדם וגם הדבר שנכון להם לעשותו. כפי שנראה, רס"ג אינו מבחין בין שני הדברים, המועיל והנכון. בניגוד לכך, עמדות של מוסר יחסי גורסות שכללי המוסר, כמו גם החוק הנובע מהם, משתנים מחברה לחברה ומתקופה לתקופה. בהחלט יתכנו גם עמדות ביניים, שלפיהן יש נושאים או תחומים שבהם תקף המוסר הטבעי בעוד ישנם אחרים שהם יחסיים. יתכנו גם עמדות הקובעות שהכללים של המוסר הם טבעיים, אך הפירוט של המוסר הוא יחסי (קרי: אסור לרצוח תמיד - מוסר טבעי, אך העונש על רצח משתנה מחברה לחברה - מוסר יחסי).

המחקר אודות שיטת המוסר של רב סעדיה גאון (מצרים 882 - בגדד 942)⁶ הוא רחב מאוד, בעיקר בזכות הבחנתו בין מצוות שכליות לשמעיות, בראש המאמר השלישי של ספרו הפילוסופי המרכזי 'אמונות ודעות', וכן בשל דיונו בשלוש עשרה האהבות (אלמחאב) והשנאות הנמצאות באדם ובתפקידן, במאמר העשירי והאחרון בספרו.⁷ מעניין לציין שמרבית החוקרים העוסקים בשאלת

2 למשל פוקס ופאעור, הטוענים שעצם הקיום של חוק אלוהי מבטל את ההישענות על המוסר ועל החוק הטבעי.

3 למשל שגיא ונובק.

4 למשל גוימן. שגיא טוען שיש ביהדות המודרנית עמדות מנוגדות, אך גם ששלילת החוק הטבעי היא במובהק דעת מיעוט במסורת היהודית, עד המשברים השונים הקשורים במודרנה.

5 כפי שנראה בגוף המאמר, אינני כולל בהגדרת המוסר הטבעי את הררישה שהחוק הזה יהיה ניתן לגילוי באמצעות עיון שכלי בלבד. על פי ההגדרה שלי כאן, גם מוסר שמקורו בהתגלות אך בדיעבד מתברר שהוא הטוב ביותר והמועיל ביותר יכול להיות מוסר טבעי.

6 על חייו ומפעלו של רס"ג עיין ח' בן-שמאי, מפעלו של מנהיג: עיונים במשנתו ההגותית והפרשנית של רס"ג, ירושלים 2015 (להלן בן-שמאי); י' ברודי, רב סעדיה גאון, ירושלים תשע"ז. על הגותו עיין י' אפרת, הפילוסופיה היהודית בימי הביניים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 83-184 (להלן אפרת); ר' ישפה, 'רב סעדיה גאון והכלאם', בתוך: הנ"ל, פילוסופיה יהודית בימי הביניים מרב סעדיה גאון עד הרמב"ם, רעננה תשס"ה; שרה סטרומזה, סעדיה גאון: הוגה יהודי בחברה ים-תיכונית, תל-אביב תשס"ב.

7 על הנושא הזה עיין אפרת, עמ' 136-141, 175-178, D. Rau, 'Die Ethik R. Saadja', MGWG 55 (1911), pp. 385-399, 513-530, 713-728; 56 (1912) pp. 65-79, 181-198 (להלן ראו), L.E. Goodman, 'Saadia's Ethical Pluralism', *Journal of the American*

המוסר הטבעי דנים בצורה רופפת למדי ובלתי מעמיקה בהגותו של רס"ג,⁸ בעוד החוקרים הדנים לעומק בשיטתו האתית של רס"ג מזכירים מעט מאוד את שאלת המוסר הטבעי.⁹ שתי השאלות המרכזיות שבהן דנים מרבית החוקרים העוסקים בגישתו של רס"ג למוסר הן היחס בין המצוות השכליות¹⁰ לשמעיות והיחס בין הדיון במצוות במאמר השלישי לבין הדיון באהבות השונות במאמר העשירי. בנושא האחרון חלוקות מאוד דעות החוקרים השונים. בעוד אפרת טוען שבמאמר העשירי ישנה נטישה של האוטונומיה של המוסר לטובת נאמנות לדת ולמצוותיה ללא כל נימוק מוסרי,¹¹ ראו קובע שבמאמר העשירי יש ביטוי למוסר טבעי (natürliche Sittlichkeit) חופשי מכל יחס לדת.¹² בניגוד לשתי העמדות הקיצוניות הללו קובע קלנר שהמאמר העשירי משלים את הנאמר במאמר השלישי: במאמר השלישי נקבע שהאדם איננו מסוגל למצוא את הפרטים של המצוות השכליות ואת המצוות השמעיות (שלהן גם טעם שכלי). ואילו במאמר העשירי, על פי שיטתו של קלנר,¹³ רס"ג מדגים את העמדה הזו וקובע שהתורה

Oriental Society 100 (1980), pp. 407-419 (להלן גודמן); א' גולדמן, 'תורתו האתית של רבנו סעדיה גאון', דעת 3 (תשל"ט), עמ' 28-7, (להלן גולדמן); E. Stump, 'Saadia Gaon on the Problem of Evil', *Faith and Philosophy* 14 (1997), pp. 523-549; M. Kellner, 'The Place of Ethics in Medieval Jewish Philosophy - The Case of Saadia Gaon', *Shofar* 9 (1990), pp. 32-47. (להלן קלנר); י' אלשטיין, 'תורת המצוות במשנת רב סעדיה גאון', תרביץ יז (תשכ"ט), עמ' 120-135; א' שביד, 'תורת המוסר של רב סעדיה גאון', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל א (תשמ"ה), עמ' 32-15 (להלן שביד); נ' אריאלי, 'תפיסת המוסר אצל רס"ג והרמב"ם', דעת 15 (תשמ"ה), עמ' 37-66, (להלן אריאלי); ח' בן-שמאי, 'חלוקת המצוות ומושג החכמה במשנת רס"ג', תרביץ מא (תשל"ב), עמ' 170-182 (=בן-שמאי, עמ' 110-121); א' רביצקי, 'רב סעדיה גאון ויעקב אלקרקסאני על המבנה הלוגי של המצוות השכליות והשמעיות - לוגיקה וכלאם בוויכוח הקראי-רבני', תרביץ פד (תשע"ו), עמ' 159-193 (להלן רביצקי). לא אתיחס כאן לשאלה המחקרית אם המאמר העשירי של 'אמונות ודעות' היה חלק מן הספר במקור או שהוא היה ספר נפרד שהכניסו אותו מאוחר יותר בתוך הספר. זאת משום שאין חולקים על כך שהמאמר הזה הוא פרי עטו של רס"ג ומייצג את הגותו.

למשל יעקובס ושגיא. 8

כפי שנראה, אחד האזכורים הבולטים הוא במחקרו המקיף של ראו. 9

חוקרים רבים כמו ראו, אפרת, אדלשטיין ואריאלי קובעים בצדק רב שהמצוות השכליות מהוות אצל רס"ג אמת שכלית כלל אנושית. זאת בניגוד לעמדת הרמב"ם המבחין בין טוב ולבין אמת. על הגדרת הטוב של רס"ג ועל הקשר לאמת עיי' אפרת, עמ' 136-141 וראו. ראו דן באריכות בשאלה הזו וקובע שאצל רס"ג יש גם מושג של טוב הנובע מגזרת האל ולא רק של טוב הנובע מן השכל. 10

לסיכום עמדתו עיי' אפרת, עמ' 178. 11

ראו, עמ' 194-196. גם עמדתו של גודמן נוטה לכיוון הזה. הוא דן ברשימת האהבות השונות מבלי להתייחס לעומק הקשר שלהן לדת. 12

בהמשך המאמר נביא תימוכין נוספים לעמדה זו. 13

פירוש 'תלמיד רב סעדיה גאון' לספר דברי הימים עיון בהצעות הזיהוי של המחבר, זמנו ומקומו

מאת

הרב ח' אליעזר אשכנזי

א. תולדות פרסום הפירוש ורמזים ראשונים לזיהוי מחברו

1. שלושה חיבורים קדמונים לספר דברי הימים

רבי דוד קמחי תיאר בחדות את מצב הלימוד והעיון בספר דברי הימים עד לזמנו, ובמידה לא מועטה נכונים הדברים גם לדורות שאחריו. כך כתב רד"ק בהקדמת פירושו לספר דברי הימים¹: 'ויש בספר הזה דברים סתומים מאד ודברים חולקים עם דברי שמואל ומלכים. ולפי שהספר הזה הוא ספור דברי הימים – לא הרגילו ללמדו, ולא ראיתי לאחד מן המפרשים הראשונים שהשתדל בפירושו'. מיקומו של ספר דברי הימים כאחרון ספרי המקרא, לפי המסורת שהובאה בתלמוד², הוא סמל למצבו גם בתחום הלימוד והפירוש, שנזנח לאורך הדורות ונותר מאחור.

- 1 הכתר, עמ' כט. כל ציטוט בסתם ממפרשי דברי הימים לאורך המחקר הוא מתוך מהדורה זו (הדפסת תשע"ח), כשלרוב צוינו מספרי העמודים בהם מצויות המובאות.
- 2 ברייתא בבבא בתרא יד ע"ב: 'סידרן של כתובים: רות וספר תהלים, ואיוב ומשלי, קהלת, שיר השירים וקנינות, דניאל ומגילת אסתר, עזרא ודברי הימים'. קביעת ספר דברי הימים בסוף ספרי התנ"ך משתקפת במספר כתבי יד מזרחיים עתיקים השייכים למסורה הבבלית, ומאידך גם בכתבי יד אשכנזים-צרפתיים של התנ"ך ועד לספרי התנ"ך הנדפסים. בשיטה אחרת נקטה המסורה הטברנית, שסידרה את דברי הימים בראש ספרי הכתובים, והיא המשתקפת בכתר ארם צובא ועוד כתבי יד עתיקים ביותר המוסרים את שיטת חכמי טבריה. גם בכתבי יד מזרחיים-ספרדים מאוחרים נתקבלה בדרך כלל מסורת טבריה. גם ביחס למיקומם של מספר ספרים נוספים מספרי הנ"ך, כמו ישעיהו (אם כדברי הגמרא לאחר יחזקאל או כמסורת טבריה קודם ירמיהו), רות (אם קודם תהלים או בין המגילות) ודניאל (אם קודם אסתר או לאחריה), קיימים הבדלים התלויים במסורות שזכרו, אך הם נסדרו בספרי התנ"ך הנדפסים בהתאם למסורת טבריה וספרי הספרדים (ולא בהתאם לדברי הגמרא), וגם בכתבי יד אשכנזיים ניתן למצוא בספרים אלו התאמה מסוימת (מיקומו של ספר ישעיהו) או רבה (מיקומו

רבי יצחק אברבנאל פעל כמה מאות שנים אחרי רד"ק, אך עדיין התלונן על אותו מצב עגום, כשהוא מצרף נימה אישית³: 'והנה יסף ה' יגון על מכאובי בשאין אתנו בארץ הלזו פירוש לספר דברי הימים כי אם דברים מועטים לרד"ק ז"ל... וגם הספר ההוא דברי הימים בלתי נהוג אצל היהודים במדרשיהם, את חטאי אני מזכיר היום כי לא קראתי בו מימי ולא חפשתי בענייני מהיותי ועד עתה, ולא נשאר אתי בזה בלתי הסברא הגוברת והאומד השכלי בפשוטי הפוסקים'.

סיבות שונות גרמו להזנחת הלימוד בספר דברי הימים, וחלקן הוזכרו על ידי הרד"ק. ראשית, רק למעט מן התכנים המובאים בספר קיימת הוראה ומשמעות מורגשת לדורות רחוקים; חלק נכבד מן הספר תופסות רשימות יוחסין המהוות על פניהן נתונים 'יבשים', ואילו החלק שיש בתוכנו משמעות בולטת, הוא במקרים רבים מקביל לנאמר בספרי הנביאים שמואל ומלכים ובספר תהלים. שנית, מרובות הסתירות לכאורה בפרטים מסוימים בין מה שנאמר בו לבין הנכתב בספרי תנ"ך אחרים, עובדה שאינה מקלה על לימודו כמו על כתיבת פירוש לספר זה. ושלישית, העדר הפירושים יוצר מעגל קסמים ומחזק עוד יותר את קושי הלימוד בספר ('בעבור אשר ראיתי בני אדם, ואם הם חכמים, נמנעים ללמוד ספר דברי הימים ואף לקרותו, להעדר הפירושים', כדברי ר' בנימין מרומי)⁴.

'ולא ראיתי לאחד [= אפילו לאחד] מן המפרשים הראשונים שהשתדל בפירושו', כתב הרד"ק, כאשר כוונתו בעיקר למפרשי התנ"ך המרכזיים: רש"י וראב"ע, שפירושיהם עמדו דרך קבע לפני הלומדים (ועתידים לעמוד דרך קבע לפני רד"ק בעת כתיבת חיבוריו לשאר ספרי המקרא)⁵, אבל לא היו מצויים

של ספר דניאל) עם מסורת טבריה, וייתכן שהדפוסים הראשונים נמשכו אחריהם גם בעניין זה. למקורות ראה מנחת שי, תחילת 'הקדמה בסדרן של כתובים' (נרפסה בהוצאות שונות של ספרי 'כתובים', ספר תהלים, בראש ספר מנחת שי לספר זה); Ibid, 3, p. 607, 1.2.1.1 Encyclopaedia Judaica, Second Edition (2007), 13, p. 607, 1.2.1.1 Christian D. 581, בטבלה, וגם בסוף העמוד. הטבלה בעמ' 580 משובשת, ראה: Ginsburg, Introduction to the Massoretico-critical Edition of the Hebrew Bible, (London 1897, p. 6); יוסף עופר, המסורה הבבלית לתורה עקרונית ודרכיה, ירושלים תשס"א, עמ' 124-125. חשוב להזכיר בסוגיה זו שהרמב"ם בהלכות ספר תורה פ"ז הט"ו רשם את סדר ספרי התנ"ך כפי האמור בגמרא ולא כפי הסדר בכתר ארם צובא (על אף שהרמב"ם סמך עליו בכמה עניינים, כמבואר שם פ"ח ה"ד).

3 הקדמת פירושו לספר שמואל.

4 ראש פירושו לספר דה"י (עמ' 3). לסקירה מקיפה על מיעוט הלימוד וכתיבת פירושים בתקופת הראשונים לספר דברי הימים, כמו על הקשיים שניצבו בפני הלומד או המפרש ספר זה, ראה מונרשיין, האומנם כתב.

5 ברגר, רד"ק דה"י, עמ' 26, הערה 22; ויזל, הפירוש המיוחס, עמ' 293. המו"ל של ספר

לספר דברי הימים⁶. אולם יש לשים לב שגם שאר מפרשי המקרא שפירשו רבים מספרי ה'כתובים', לא פירשו כנראה את ספרנו, כמו גדולי מפרשי צפון צרפת (בנוסף לרש"י): ר' יוסף קרא, רשב"ם ואחרים⁷. האמירה הנזכרת של רד"ק תקפה אף ביחס למפרשי דרום צרפת, הקרובים אליו, כאביו ר' יוסף קמחי ותלמידיו של האב ובני חוגו (בראשם: בנו המבוגר ר' משה קמחי ותלמידו

המגיד, לובלין שפ"ג, עסק בהתייחסותו של רד"ק כאן לרש"י. מראי מקומות: להלן הערה 16. אהרן מונדשיין, לעומת זאת, הדגיש את מקומו של ראב"ע דווקא באמירה זו של רד"ק, והעלה בהקשר זה את הזיקה החזקה של רד"ק לפירושי ראב"ע, עד שלדבריו חיבורו של הרד"ק לספר דה"י 'נועד מלכתחילה למילוי החלל במלאכתו הספרותית של אביו הרוחני'. ראה מונדשיין, האומנם כתב, עמ' 410-411 ובמצוין שם למאמרים קודמים העוסקים בהשפעת ראב"ע על פירוש רד"ק. עוד על השפעתם של רש"י וראב"ע על חיבורי רד"ק והחילוקים במידת ההשפעה של שניהם ראה: Harry Cohen, The commentary of Rabbi David Kimhi on Hosea, New York 1929, pp. xxxvi-xxxvii. בשנים האחרונות התפרסמו מחקרים חדשים בשיטות הפרשנית של רד"ק, והם עוסקים מטבע הדברים גם בהשפעתם של רש"י וראב"ע על רד"ק. לדוגמא: איילת סיידלר, דרכו הפרשנית של רבי דוד קמחי (רד"ק); מודגמת בעיקר על פי פירושו לשמואל ולישעיה (ע"ד), רמת גן תשס"ד; יחיאל צייטקין, שאלות יסוד בספר תהלים בענייני רד"ק (ע"ג), רמת גן תשס"ו, עמ' 16-18, ובמקומות נוספים; הנ"ל, מאפייני פרשנות המקרא ביצירותיהם של פרשני הפשט בני האסכולה המיימונית של פרובנס במאות ה'13-14 (ע"ד), רמת גן תשע"א, עמ' 53-56. רד"ק הושפע לעתים מפירושי רס"ג למקרא, וגם רס"ג לא פירש כנראה את ספר דה"י, ראה להלן פרק ב, הערות 96, 98. אלא שמן הסתם כיוון כאן רד"ק בעיקר לחיבורים שנכתבו בלשון הקודש, והם אלו שהיו חסרים לקהל היעד של ספריו.

6 הפירוש המיוחס לרש"י שבספרי תנ"ך מקראות גדולות ספר דברי הימים אינו ממנו, ראה בסעיף 2 בסמוך. יש להניח שרש"י לא פירש את ספר דה"י, כי לא מתקבל על הדעת שחיבור שיצא מתחת ידו של רש"י יעלם מן העין ואף לא ישאיר עקבות בספרי מחברים הקרובים לדורו. ויזל, הפירוש המיוחס, במעבר עמ' 307-308. באשר לראב"ע שלא כתב אף הוא פירוש לספר דברי הימים, ראה מונדשיין, האומנם כתב.

7 קיים ויכוח אם רד"ק בפירושו לנביאים הושפע מפירושי ר' יוסף קרא לנביאים. ראה ר' שמעון עפשטיין, פירושי רבי יוסף קרא לנביאים ראשונים, ירושלים תשל"ג, מבוא, עמ' 24; 'הונתן יעקבס, "מה שסתם כאן גילה שם" – 'הבטה לאחור' ככלי פרשני בפירושי ר' יוסף קרא למקרא', jsij, 20 (2021), עמ' 5, הערה 15. ולעומתם: כהן (לעיל הערה 5), עמ' xxxv. פירושי הרשב"ם למקרא לא עמדו כנראה לפני רד"ק בעת לימודו וכתבתו. ראה 'הונתן יעקבס, 'האם הכיר רד"ק את פירוש רשב"ם לתורה?', שנתון לחקר המקרא, כ (תש"ע), עמ' 115-133. אבל נטען שפירושי ר' יוסף בכור שור השפיעו על פירוש רד"ק לספר בראשית. ראה: Jonathan Jacobs, 'From France to Provence: Rabbi Joseph Bekhor Shor's Influence on Radak's Commentary on the Pentateuch', JSQ, 26 (2019), pp. 146-161. בעניין הנכתב כאן שר' יוסף קרא לא פירש את ספר דברי הימים, נרחיב יותר להלן הערה 23.

הידורה של סוכה גדולה: הלכה מחודשת ושורשה הארצישראלי

מאת

הרב יעקב ישראל סטל

א. שלוש דעות וההלכה הפסוקה

במשנת התנאים הובאו שלוש דעות בשאלת שיעור השטח המינימלי של סוכה כשרה:

[א] ברייתא שהובאה בתלמוד הבבלי:

תניא: מחזקת ראשו ורובו ושולחנו - כשרה. רבי אומר: עד שיהא בה ארבע אמות על ארבע אמות¹.

[ב] תוספתא, סוכה, ב ב:

וכן היה רבי אומר: כל סוכה שאין בה ארבע אמות על ארבע אמות - פסולה. וחכמים אומרים: אפילו אין מחזקת אלא ראשו ורובו בלבד, כשירה².

בתלמוד הבבלי הסבירו, ששתי הדעות החולקות על רבי, זו שבברייתא שבבבלי וזו שבתוספתא, נאמרו מפי בית שמאי ובית הלל: לדעת בית שמאי, שיעור

* הפניה ביבליוגרפית מלאה נרשמה בהופעתה הראשונה בלכד. תודתי לידידי ברוך הכשרון, הרב משה דוד צ'צ'יק, על עזרתו בעריכת המאמר.

1 בבלי, סוכה ג ע"א.

2 הברייתא, כלשונה, הובאה בבבלי, סוכה ג ע"א. אבל בבבלי, סוכה ז ע"ב, הובאה דעת רבי בלבד: "תניא, רבי אומר: כל סוכה שאין בה ארבע אמות על ארבע אמות - פסולה". וראה גם: בבלי, עירובין ג ע"ב.

כדעת רבי, ששיעור סוכה הוא ארבע אמות, כן גם סובר רבי יהודה, אע"פ שנחלקו בעניין אחר הנוגע לכשרותה של הסוכה - אם חובתה ארבע דפנות או רק שלש. כך בברייתא שהובאה בירושלמי, סוכה, א א, ויניציאה רפג, דף נב ע"א [=ירושלמי, מעשרות, ג ג, דף נ ע"ד]: "תני: רבי אומר: ארבע אמות, אף על פי שאין שם ארבעה דפנות. רבי שמעון אומר: ארבעה דפנות, אף על פי שאין שם ארבע אמות. רבי יהודה אומר: ארבע אמות וארבע דפנות".

סוכה הוא "מחזקת ראשו ורובו ושולחנו", ולדעת בית הלל: "אפילו אין מחזקת אלא ראשו ורובו בלבד, כשרה"³. ונקבעה הלכה כשיטת בית שמאי: "אמר רב שמואל בר יצחק: הלכה, **צריכה שתהא מחזקת ראשו ורובו ושולחנו**"⁴. שיעור זה הוא **שבעה טפחים על שבעה טפחים**, כמדת אדם, שהיא ששה טפחים, עם שולחנו שרוחבו טפח⁵. זו ההלכה המוסכמת על כל הגאונים והראשונים⁶, ובספרות הפסיקה המקובלת⁷.

3 בבלי, סוכה ג ע"א. בבבלי שם הוסיפו, שמחלוקת בית שמאי ובית הלל נרמזה במשנת סוכה, ב ז: "מי שהיה ראשו ורובו בסוכה ושולחנו בתוך הבית, בית שמאי פוסלין, ובית הלל מכשירין". כי מלשון 'פוסלין' ו'מכשירין' מוכח שנחלקו גם בשיעור סוכה, שבית שמאי פוסלים סוכה שאין בה כרי ראשו ורובו ושולחנו, ובית הלל מכשירים, ולהצעת הבבלי יש להשלים את המשנה באופן כזה (ההשלמה ניתנה בסוגריים מרובעים): "מי שהיה ראשו ורובו בסוכה ושולחנו בתוך הבית, [בית שמאי אומרים: לא יצא. ובית הלל אומרים: יצא. ושאונה מחזקת אלא כרי ראשו ורובו בלבד], בית שמאי פוסלין, ובית הלל מכשירין".

את טעמה של כל אחת משלוש שיטות אלו הסביר יפה ר' יצחק ב"ר אבא מארי ממרסיי, בעל 'ספר העיטור' (נכתב בשנים ד'תתקלח-תתקנ"ג, 1178-1193): "ומסתברא דשלתן מקרא אחד דרשו: 'בסוכות תשבו שבעת ימים' (ויקרא כג מב). בית שמאי סברי: 'תשבו' כעין תדורו, ובעינן מקום ישיבה ואכילה, וראשו ורובו לישבו ושולחנו לאכילה. בית הלל סברי: ישיבה לחודה בעינן, ובאכילה לא קפיד קרא. ורבי סבר: בעינן דירה כבית, וכל בית שאין בו ארבע אמות על ארבע אמות אינו בית דירה" (ספר העיטור, ח"ב, חלק 'עשרת הדברות', הלכות סוכה, מהדורת הרב מ' יונה, וילנא תרמ"ה, דף עז ע"ד. מתוקן חלקית על-פי כתב-היד המדויק ביותר של החיבור: וטיקן, הספרייה האפוסטולית 143 ebr. [מתכ"ז: F8697], דף 322א, ובפסיקה הנוכחית יש מקומות שהנוסח הנדפס עדיף). את שני החלקים המרכזיים של מה שנקרא היום 'ספר העיטור' (שבמקור הם באמת שני חיבורים נפרדים), 'עיטור סופרים' ו'עשרת הדברות', סיים המחבר לכתוב שנים מעטות אחרי שנת ד'תתקמ"ב (1182), ומכאן ואילך המשיך המחבר לשפר את החיבורים ולערוך את ספרו השלישי (שעיקרו שאוב מדבריו שב'עיטור סופרים') - 'מאה שערים', עד שנת ד'תתקנ"ג (1193), ראה: מ' גלצר, עטור סופרים (ספר העיטור) לרב יצחק בן רב אבא מארי: פרקי מבוא, ע"ד, ירושלים תשמ"ד, עמ' 131-134.

4 בבלי, סוכה ג ע"א.

5 ראה בכל המובא בבית יוסף, או"ח, סי' תרלד סעיף א. ושיעור זה "הוא מוסכם מכל הפוסקים", כלשון בית יוסף, שם.

6 ראה, למשל: שאילתות דרב אחאי גאון [עם פירושים: ראשון לציון, שאילת שלום והעמק שאלהן], ג, פרשת וזאת הברכה, שאילתא קסט, ירושלים תשמ"ו, עמ' שכא-שכב; הלכות גדולות, א, הלכות סוכה, מהדורת ע' הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב, עמ' 327 [=מחזור ויטרי, ג, הלכות סוכות, סי' ב, מהדורת הרב א' גולדשמידט, ירושלים תשס"ט, עמ' תשצח]; סדר רב עמרם גאון, סדר קריאת שמע וברכותיה, סי' כא, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' טו; הלכות הרי"ף, סוכה דף יג ע"א (מדפי הרי"ף); ר' יצחק אבן-גיא, שערי שמחה [...] ונקרא בשם 'מאה שערים', א, הלכות

בין זהויות – לבעיית כפל השמות בגיטין מטרויש ועד קראקא

מאת

הרב רפאל קרויזר

ספרות שמות גיטין הופיעה בשלהי ימי הביניים והתפתחה לקראת העת החדשה המוקדמת. ספרות זו נועדה להסדיר את אופן תעתיק שמות האנשים והנשים לצורך רישומם בטופס הגט. גורם מכריע בהתפתחותה של ספרות 'שמות גיטין' היו השמות הכפולים שנשאאו רבים מיהודי אירופה, שהורכבו משם עברי לצד שם בשפת המדינה. שמות המושפעים משפת המדינה היו תופעה רווחת בקרב היהודים בארצות פזוריהם, אולם דווקא באשכנז במוצאי ימי הביניים החלה להיווצר ספרות ענפה הידועה בשם 'שמות גיטין'. במאמר הנוכחי נשאל את השאלה היסודית: מה גרם שבנקודת זמן מסוימת בתרבות האשכנזית בימי הביניים הורגש הצורך בספרות ייחודית המלמדת את דרכי כתיבת השמות לצורך כתיבתם המדויקת בגט?

ר' משה פיינשטיין תיאר יפה שההתנגדות הרבנית לשמות המושפעים ממקורות זרים היתה מטבעה התנגדות מוגבלת בזמן, ושמות אלו הפכו לאחר זמן לחלק אינטגרלי מאוצר השמות היהודי:

הנה בדבר שמות של לעז... אף שמסתמא צווחו מתחלה, נשתקעו השמות בין ישראל עד שנקראו כבר לשמות ישראל. ובשמות נשים הם ביותר אצלינו, שאנו מבני אשכנז הם משמות אשכנז ומגולי ספרד הרבה שמות משל ספרד. וגם גאוני עולם מגדולי הראשונים כבעל המגיד משנה ששמו היה רבינו ווידאל וכמה גאוני כדמשכחין בתשובות ראשונים וגם שם

* מאמר זה, בדומה לקודמו [רפאל קרויזר, 'פולמוסים בדרכי כתיבת שמות ערים בגיטין ומשמעותם', מכילתא ב (תשפ"א), עמ' 253-292], נכתב במסגרת מפעל "מקרקוב ללמברג" שעל ידי עמותת יהדות גליציה ובוקובינה. תודות לרב אריאל הולנד, פרופ' משה הלברטל, פרופ' מעוז כהנא, ידידי ר' משה דוד צ'צ'יק ופרופ' רמי ריינר, על קריאת טיוטות שונות ועל שיחות ממושכות בניתוח המושגי וההיסטורי של הרעיונות המופיעים בו. לולי עינם הטובה ועזרתם לא היה מאמר זה רואה אור.

מיימון אביו של הרמב"ם כנראה שהוא שם לעז, שלכן ח"ו לנו לומר שלא עשו כהוגן דאחרי שכבר נתרגלו ישראל באלו השמות אין בזה שייכות לטעם הגנאי... צריך לקרא כפי השם שנקראו אף שהוא שם לעז בלא שינוי.¹

לדבריו, היעדר הלגיטימיות הראשונית לשמות לעז חדשים מתפוגגת מיד לאחר הפנמתם והפיכתם לעובדה מוגמרת. שתי דוגמאות של חכמים ספרדים שנקראו בשמות מן התרבות הספרדית, מוכיחות שאין כל פגם בקריאה בשמות המושפעים מהסביבה.

תופעה עתיקה זו של כניסת שמות חדשים לתוך אוצר השמות היהודיים חייבה ידע ומומחיות בדרכי התעתיק של שמות אלו בשפה העברית. ואמנם, הדיונים התיאורטיים המלווים את ספרות 'שמות גיטין' מתמקדים ישירות בתחום דרכי הכתיבה של השמות החדשים ובאופני כתיבתם של שמות הלעז לצד השם היהודי המסורתי. אולם באופן עמוק יותר, ספרות 'שמות גיטין' עוסקת במערכת היחסים בין שמות כפולים. במאמר זה אבקש לבסס את הטענה שבעומק התשתית של ספרות 'שמות גיטין' נטועים שורשי היחס היהודי לשמות לעז. במאמר גופו אציג את מקורותיה ודרכי התהוותה של בעיית כתיבת השמות הכפולים בטופס הגט, ואבחן את הדרכים השונות שהועלו במהלך ימי הביניים לדרכי כתיבת כינויי הלעז: מן המהפכה של רבינו תם, דרך חידושו של רבינו פרץ והבנת מהרי"ק את המהלכים האלו, ועד להכרעתו המקורית של הרמ"א.

שני שמות לאדם אחד - שאלת זיהוי

בשטר הגט יש לכתוב את שמות בני הזוג ואבותיהם כאמצעי לזיהוי מדויק של המגרש והמתגרשת.² בעיית השמות בגיטין נובעת מכך שיש לאדם אחד אופנים

1 שו"ת אגרות משה, אורח חיים חלק ד, סימן סו. וראו עוד שם, אורח חיים חלק ה, סימן י (מצוטט להלן הערה 35). על קריאת שמות יהודים שמקורם בשפה היוונית בשלהי העת העתיקה ראו: מלכה קאסוטו זלצמן, 'שמות יווניים בישראל', ארץ ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה ג (תשי"ד), עמ' 186-190.

2 כתיבת שמות האיש והאשה בגט מוזכרת לראשונה במשנת גיטין, פרק רביעי: 'בראשונה, היה משנה שמו ושמה, שם עירו ושם עירה; התקין רבן גמליאל הזקן, שיהא כותב איש פלוני וכל שם שיש לו, אישה פלונית וכל שם שיש לה, מפני תיקון העולם'. נחלקו רבותינו הראשונים אם כתיבת שמות האיש והאשה בגט מקורה מן התורה, מן הפסוק 'וכתב לה ספר כריתות' המחייב ספירת דברים, או שכתובת השמות מחויבת מדין 'לשמה', או שדין כתיבת שמות האיש והאשה אינו דין מיוחד בגט אלא הרי הוא ככל דיני שטרות - מחמת החובה שהשטר יוכיח מתוכו (ראו תורת גיטין, סימן קכט ס"ק טו), או שכלל אין חובה מן התורה לכתוב את שם האיש והאשה בגט ואין דין זה אלא מתקנת רבן גמליאל הזקן (ראו בחידושי רמב"ן, רשב"א וריטב"א קידושין ט ע"א; תוספות גיטין כ ע"א ד"ה הא בעינן שמו ושמה; רמב"ן שם ובמדרכי תחילת פרק ג

אקדמות לטיב הנוסח בעותק 'דלאלה אלחאירין' בכתיבת ר' שלמה בן ר' שמואל הדיין

מאת

הרב יהודה זייבלד

א. פתיחה

ספר מורה הנבוכים, במקורו הערבי "דלאלה" אלחאירין ובתרגומיו השונים, סימן מאז צאתו לאור העולם את פסגת השכלתנות היהודית בימי הביניים. הרצינוניות הדתית לא החלה אצל הרמב"ם, אך היא הפכה מזוהה איתו לחלוטין. תומכיה ומתנגדיה עתידים היו לשרטט מכאן ואילך את קווי עמדותיהם ביחס לרמב"ם. ניתן לראות את ההיסטוריה האינטלקטואלית היהודית לאחר מכן, במידה רבה, כדיון בשאלת החכמה והתועלת שבעמדת הרמב"ם¹. למרות מרכזיותו של הספר, הוא לא זכה עד כה למהדורה ביקורתית ראויה לשמה, לא במקורו הערבי² ולא בתרגומו הראשון, תרגומו של ר' שמואל אבן

* תודתי למיודעי ר' עזרא שבט על עזרתו הרבה בחקר כתיבותיו של ר' שלמה ב"ר שמואל הדיין, ור' הלל גרשוני על עזרתו והערותיו בתחום מסירות הנוסח של דלאלה אלחאירין. מחקר זה נערך במסגרת מכון הגות ודעת בישראל.

זה עתה פרסמתי מאמר המשלים את הדיון כאן. המאמר הנוכחי עוסק בנוסח המקור של מורה הנבוכים, ואילו המאמר ההוא מברר את כתבי היד הטובים של תרגום אבן תיבון ומאפייניהם. ראו: י' זייבלד, 'אקדמות למהדורה מתוקנת של מורה נבוכים בתרגום רבי שמואל אבן תיבון', המעיין, סכ"ד, (תמוז תשפ"ב), עמ' 240-254.

1 י' טברסקי, כמעין המתגבר: הלכה ורוח ביצירת חכמי ימי הביניים, אסופת מאמרים בתרגום כרמי הורוביץ, ירושלים תשפ"ב, עמ' 78.

2 לרשימה של 54 כתבי יד שבהם השתמר המקור או חלק ממנו, ראו C. Sirat, "Une liste de manuscrits: Préliminaire a une nouvelle édition du Dalalat al-Hayryn", *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age*, 1991, pp. 9-18. לנגרמן הוסיף עוד 38 כתבי יד, רובם חלקיים, ראו Y. T. Langermann, "Supplementary List of Manuscripts and Fragments of Dalalat al-Ha'irin", *Maimonidean Studies* 4 (2000), pp. 31-37. על הצורך במהדורה ביקורתית של דלאלה' אלחאירין וצידים ראשונים להתקנתו, ראו M. Goshen-Gottstein, Maimonides' "Guide of the Perplexed": towards a critical edition, *Studies in Jewish Religious and Intellectual History* (1979), pp. 133-142.

תיבון, שהביא את החיבור לתודעתם של לומדיו באירופה, והקים למעשה חוג שבו למדו את הספר והגו בו במשך מספר דורות³. הלינו רבים על מצב עגום זה, ועד כה טרם בא על תיקונו⁴.

התקנת מהדורה ביקורתית נתקלת בשאלות רבות וקשות, שבראשן – ההכרעה על אלו כתבי יד להסתמך בקביעת עיקר הנוסח. ידוע לנו שראשוני מעתיקי הספר הם "הדיין החסיד ואבו אלמחאסן"⁵, אלא שלא ידוע לנו מה עלה בגורל העתקות אלו.

במאמר הנוכחי נתמקד בטיב הנוסח בעותק דלאלה אלחאירין בכתיבת ר' שלמה בן ר' שמואל הדיין (להלן: רשב"ש), שנמנה על מקורבי הרמב"ם ובני חוגו, ובנוסף לכך היה דייקן ובעל כתיבה נאה. אם נמצא שנוסח הטפסים שיצאו מתחת ידו מהימן לפי קריטריונים נוספים, נוכל לקבוע אותו כמקור בה"א הידיעה לקביעת נוסח הספר, ואף לבדיקת מעמדם ומהימנותם של עדי נוסח אחרים לפי קרבתם לנוסחאותיו.

טיבו של עותק רשב"ש יתברר להלן משלושה כיוונים משלימים. האחד יסתמך על הידע הביוגרפי ופעילותו הביבליוגרפית הידועה ממקורות אחרים; השני יחקור לראשונה טופס של דלאלה' אלחאירין בכתיבתו, יזהה בו שני טפסים שונים שרפיהם התערבבו זה עם זה עד בלי הכר, ויעלה מידע רב ערך מתוך ניתוח פנימי של שני הטפסים הללו והיחסים ביניהם; והשלישי יפנה כלפי חוץ, ויבדוק את הנוסח שבטופסי רשב"ש אל מול הנסחים הקדומים האחרים, ובעיקר – ביחס לנוסח שעמד לפני רבי שמואל אבן תיבון, שהרמב"ם שלח אליו טופסי דלאלה' אלחאירין לשם תרגום הספר.

לכירור זה נקדים דברים אחדים על טיוטות אוטוגרפיות של הרמב"ם; העתקות של סופר נוסף מחוגו של הרמב"ם, יפת בן שלמה הלוי שמו; ומהם נבוא לדיונים על חייו של ר' שלמה ב"ר שמואל הדיין ועל טופסי דלאלה' אלחאירין שכתב.

ב. טיוטות אוטוגרפיות של הרמב"ם

בגניזת קהיר השתמרו מספר אוטוגרפים של דלאלה' אלחאירין המוגדרים כטיוטה, וכולם בעלי מאפיינים זהים, כך שככל הנראה מקורם בטופס אחד. נוסחתם קרובה מאוד לנוסח הסופי, ובמקום אחד, ח"א פ"ח, ניתן להוכיח

3 ק' פרנקל, מן הרמב"ם לשמואל אבן תיבון: דרכו של דלאלה' אלחאירין למורה נבוכים, ירושלים תשס"ח.

4 פרנקל, הנ"ל הערה 3, עמ' 17 והערה 65; ש' רבידוביץ, עיונים במחשבת ישראל, א, ירושלים 1969, עמ' 465 והלאה, ועוד.

5 איגרות הרמב"ם, שילת, עמ' רחצ ועמ' שיא, לזהותם ראה עמ' שיא (אלמחאסן כחותנו של הרמב"ם) ועמ' תלו (הדיין החסיד כר' יצחק בר' ששון).

קטע מספר 'כליל היופי' לרבי דוד ברבי יהושע הנגיד

ההדיר והוסיף מבוא

הרב משה מיימון ס"ט

מבוא

החיבור ומחברו

לפני שלושים וחמש שנה הזכיר פרופ' יוסף ינן פנטון לראשונה את פירושו למקרא של רבי דוד ברבי יהושע הנגיד¹, אחרון הנגידים לבית מיימוני, נינו של רבנו אברהם בן הרמב"ם². בעקבות איזכור הפירוש בתוך פירוש התפילות שחיבר הנגיד³, שנוטר אף הוא בכת"י⁴, זיהה פנטון קטע גדול מן הפירוש לפרשת בראשית, בכת"י שמקורו בספרייה הלאומית הרוסית בסט פטרבורג⁵, ממנו אנו למדים על שמו של הפירוש: 'כליל היופי'. מאוחר יותר זיהה פנטון קטע גניזה נוסף מתוך חיבור זה – על פרשת וישלח⁶, ומאז זוהו עוד שני קטעים השייכים לפירוש זה בכתבי-יד מן הגניזה שבספרייה הלאומית הרוסית הנ"ל – קטע על תחילת פרשת בראשית⁷, שחזותו מוכיחה עליו שהוא מן

1 שרגילים לכנותו 'רבי דוד הנגיד השני', להבחין בינו לבין זקנו רבי דוד הנגיד הראשון, בנו של רבנו אברהם בן הרמב"ם. כל ההתייחסויות להלן ל'רבי דוד הנגיד' סתם, הן לרבי דוד בן רבי יהושע, ולא לזקנו רבי דוד בן רבי אברהם.

2 בשנים האחרונות עסקתי בפירושי ראב"ם לתורה, ופרסמתי מהדורה בת שני כרכים שלהם.

3 ראה מבואו של י' פנטון לספרו של רבי דוד הנגיד 'מורה הפרישות ומדריך הפשיטות' (אלמרשד אלי אלתפרד ואלמרפד אלי אלתגרד), ירושלים תשמ"ז, עמ' 27.

4 מספרו: Hunt. 447, קטעים ממנו פורסמו ע"י ידידי הרב י' זיבלר, 'פירוש התפילה לרבי דוד ב"ר יהושע הנגיד', בית אהרן וישראל ריא (תשפ"א), עמ' ה ואילך. ועוד ידו נטויה.

5 מספרו: Ms. EVR II 69.

6 מספרו: JTS: ENA 2902.4. לזיהוי הקטע ראה: י' פנטון, 'מורשתם הספרותית של צאצאי הרמב"ם', פעמים 97 (תשס"ד), עמ' 20 הערה 53.

7 מספרו: Ms. EVR II A 240/04.

הטופס הנזכר על פרשת בראשית, ועוד קטע לפרשת וארא⁸ (שמות ז:ה-כ) שככל הנראה נותר גם הוא מן הטופס ששריד ממנו נמצא בקטע הגניזה הנזכר⁹.

פירושו הפשטני של רבי דוד הנגיד¹⁰ הוא למעשה ילקוט נרחב ממפרשים קדמונים, בתוספת הערות וחדושים משל המחבר. תחילה מצוטט הפסוק ולאחר מכן מובאים פירושי המפרשים נקובי השם¹¹. כך תיאר רבנו עצמו את הספר בהקדמתו, תיאור ההולם את החיבור במדויק:

והנה הואלתי לעשות פירוש על התורה בלשון הקודש כפי קוצר דעתי ומיעוט השגתי, ועל דברי הרב המורה צדק יסדתי, ועל רמזי בן עזרא העמדתיו, ועל דברי חכמים תכנתיו ומדברי האחרונים קבצתי, וכל דבר בשם אמרו אמרתיו, ומנחה לרעי ומיודעי שלחתי¹² כי כשלחן ערוך מכל מינים ערכתי¹³.

8 מספרו: Ms. EVR II A 249/01.

9 זיהוי הקטעים ע"פ קטלוג הספרייה הלאומית של ישראל, שם נרשם הזיהוי בתור אפשרות בלבד. לדעתי אין כל ספק בדבר שאלו הם קטעים מפירוש 'כליל היופי' של ר' דוד הנגיד. בקטע הגדול על בראשית שרר חלק מן ההקדמה שבה מוזכר מפורשות שם הספר, וכאמור, מכתביו האחרים של ר' דוד הנגיד ידענו על קיומו של פירוש זה. לדרך הציטוט שלו יש אופי קבוע, התואם את דרכו ביתר המקומות. בנוסף אציין שפירושו של רבנו אברהם בן הרמב"ם כמעט ולא צוטט בחיבור אחר המוכר לנו, וכבר ידענו שהעדות היחיד שנשתמר ממנו נשאר בבעלותו של ר' דוד הנגיד שהגה בו ועטרו בהגותו. אי לכך, אזכורו של פירוש זה מהווה סמך נוסף לבעלותו של ר' דוד הנגיד על החיבור דגן.

10 בהקדמתו הצהיר רבנו שמטרתו להביא פירושים בדרך הפשט בלבד, ורק לפעמים ייחד מקום לביאור מדרשים שונים, כשיראה לו שיש תועלת וסיבה מיוחדת לכך. נראה שעל פי רוב הכוונה לביאורים פילוסופיים כמו זה שיש לפנינו (ז:יא) שבו הוא עוסק בדברי חז"ל אודות השדים.

11 יש ודברי המפרש נסובים על כמה פסוקים רצופים, ואין רבנו מביא שם המפרש פעם נוספת בראש הפסוק השני. במקרים אלו הוספתי שם המפרש בין סוגריים מרובעים בראש הפסוק השני כדי להקל על הקורא.

12 עדותו של רבנו ששלח חיבורו זה לרעיו ומיודעיו (עוד לפני שהשלימו, כנראה), מסבירה את הימצאות חלקים ממנו בגניזה הקהירית, למרות שרבנו עקר דירתו לארם צובה ואתו עמו ספריו הרבים (כנודע מהחיבורים הרבים שהגיעו לספריית הבודליאנה דרך סוחרים אנגליים ובאי כוחם בארם צובה במאה ה"ז, כפי שנכתב במאמרים אודות אוספי פוקוק והנוטינגטון בספריית אוקספורד, בתוך: *Jewish Treasures From Oxford Libraries*, Oxford 2020, pp. 67-114). לדעתי, בכך עשויה לבוא לידי פתרון בעיה נוספת. ב'דברים אחרים' בראש פירוש רבנו אברהם בן הרמב"ם על ספר בראשית, הערתי על העובדה המתמיהה שפירושו של ראב"ם אינו מוזכר בדברי מחבר כלשהו המוכר לנו חוץ מברברי רבי דוד הנגיד שהספר היה בבעלותו. אמנם, העירוני

קובצי תשובות הרשב"א שעמדו לפני ר' יוסף קארו

מאת

שמחה עמנואל

א. פתיחה

ר' יוסף קארו (טורקיה וארץ ישראל, נפטר בשנת 1575) ציטט בספריו, ובעיקר בספר 'בית יוסף', מאות רבות של תשובות הרשב"א. חלק מתשובות הרשב"א מצא ר' יוסף קארו בקבצים הנדפסים של התשובות, ואת רובן בכתבי יד. בדברים שלהלן אנסה לברר היכן מצא ר' יוסף קארו את האוצר הגדול של תשובות הרשב"א שהביא בחיבוריו.¹

בסוף ספרו 'בית יוסף'² תיאר ר' יוסף קארו את לוח הזמנים של כתיבת הספר:

אברך יי' אשר יעצני ועד כה ברכני להחל ולגמור הספר המפואר הזה ביאור ארבעה טורים אשר קראתיו בית יוסף, כי התחלתיו באנדרינופיל"י שנת רפ"ב, והשלמתיו בעיר צפ"ת אשר בגליל העליון

* מחקר זה (מס' 854/19) נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע, והוא נכתב במסגרת הקתדרה לקודיקולוגיה ופלאוגרפיה על שם לודוויג יסלזון, האוניברסיטה העברית בירושלים.

1 לדין ראשוני בנושא זה ראה ש' עמנואל, 'כתבי היד של תשובות הרשב"א שבידי חכמי המאות החמש עשרה-התשע עשרה', JSIJ – Jewish Studies, an Internet Journal, 13 (2015), עמ' 5-8. מסקנותיי במאמר הנוכחי שונות במידה ניכרת, ואני מצביע כאן על שני כתבי יד נוספים של תשובות הרשב"א שהגיעו לידינו מספרייתו של ר' יוסף קארו, וכן על גישתו המורכבת של ר' יוסף קארו לקובץ התשובות הגדול של הרשב"א (המכונה 'חלק א') שנדפס תוך כדי כתיבת ספר בית יוסף.

2 הציטוטים להלן מספר בית יוסף יהיו על פי הדפוס הראשון: [טור] אורח חיים... עם הביאור... בית יוסף, ונציה ש"י; יורה דעה, שם ש"א; אבן העזר, סביוניטה ש"ג; חושן משפט, שם ש"ט. ההפניות לשו"ת הרשב"א הנדפסות הן למהדורת א' זלזניק, מכון ירושלים, ירושלים תשנ"ז-תשס"ה, והן תבואנה במתכונת זו: שו"ת הרשב"א, ד: כג (=ח"ד, סי' כג); שו"ת הרשב"א, מ: קצא (=התשובות המיוחסות לרמב"ן, סי' קצא). ההדגשות בציטוטים שלהלן הן שלי.

תוב"ב ביום ד' י"א לאלול שנת בק"ר אור, ונתעסקתי עוד בהגהתו
ובמהדורא תניינא עד שנת די"ש.³

שני שלבים היו אפוא בכתיבת ספר בית יוסף. עיקרו של הספר הסתיים בשנת
ש"ב (1542), ואילו עריכתו הסופית הסתיימה בשנת שי"ד (1554). אך התאריך
של סיום העריכה הסופית רלבנטי בוודאי רק לחלק האחרון של ספר בית יוסף
– חושן משפט, שנדפס בשנת שי"ט.⁴ שלושת החלקים הראשונים של הספר
נדפסו בשנים ש"י (אורח חיים), שי"א (יורה דעה) ושי"ג (אבן העזר), ועריכתם
הסופית הסתיימה שנים קודם לשנת שי"ד.

חמישה קבצים של תשובות הרשב"א נדפסו עד לסיום כתיבת ספר בית
יוסף. הקובץ הראשון של תשובות הרשב"א שיצא בדפוס (רומא ר"ל לערך)
מכיל 420 סימנים, והוא נדפס שנית לאחר שנים רבות בתוך שו"ת הרשב"א,
ח"ז, סי' א-תכ.⁵ הקובץ השני (קושטא רע"ו) מכיל 119 סימנים (חלקם הגדול
אינם פרי עטו של הרשב"א), וגם הוא נדפס שוב בשו"ת הרשב"א, ח"ז, סי'
תכא-תקמ.⁶ הקובץ השלישי (אף הוא נדפס בקושטא בשנת רע"ו) מכיל תשע
תשובות בלבד, כולן בענייני אגדה,⁷ והוא לא היה רלבנטי למפעלו ההלכתי
העצום של ר' יוסף קארו. הקובץ הרביעי (ונציה רע"ט) נדפס בטעות על שם
הרמב"ן, ובו 288 סימנים. הקובץ החמישי (בולוניה רצ"ט) הוא הגדול
שבקבצים, ובו 1255 סימנים. לימים עתידים חכמים לציין לקובץ זה כשו"ת
הרשב"א חלק א.

3 בית יוסף, חושן משפט, דף שלב ע"ג. לדיון בתאריך התחלת הכתיבה – רפ"ב או
רע"ב – ראה א"א אהרונוב, 'חיבוריו של מרן הבית יוסף רבינו יוסף קארו ז"ל, דרכי
התהוותם וסדר כתיבתם', קובץ עץ חיים (צאנז), שנה יד (תש"פ), חוב' ב (לד), עמ'
תצ, הערה י.

4 על הסיבות לעיכוב ההדפסה של חלק חושן משפט עד לשנה זו ראה ח"א אשכנזי,
'חקר ועיון בספרי אחרונים (א-ב)', ישורון, לט (תשע"ח), עמ' א'לח-א'לט.

5 ראה תשובות שאלות להרשב"א, דפוס ראשון, רומא ר"ל לערך [מהדורה פקסימילית],
דברי מבוא מאת ש"ז הבלין, ירושלים תשל"ז, עמ' ז-לה.

6 שאלות ותשובות להרשב"א ז"ל וזולתו מן הרבנים ומן הגאונים זצ"ל, קושטא רע"ו.
ראה ש' עמנואל, 'ספר שו"ת הרשב"א דפוס קושטא, מקורותיו ועריכתו', המעין, כא
(תשמ"א), גיליון ג, עמ' 46-58.

7 שאלות להרשב"א ז"ל על קצת ענינים, קושטא רע"ו. קובץ קטן זה נדיר הוא מאוד ולא
נדפס שנית. יערי כתב כי יש בקובץ זה שלוש תשובות, והבלין תיקן וכתב שיש בו שבע
תשובות – אך באמת יש בו תשע תשובות, ואלו הן: שו"ת הרשב"א, א:ט; א:ס; א:עג; א:י;
א:יא; תשובות הרשב"א, מהדורת ח"ז דימיטרובסקי, ירושלים תש"ן-תשע"ב, א, עמ'
נא-נב, סי' טו; שו"ת הרשב"א, א:יב; א:תט; א:תח (ראה א' יערי, הדפוס העברי בקושטא,
ירושלים תשכ"ז, עמ' 73, מס' 48; הבלין [לעיל, הערה 5], עמ' כג ואלו שם, עמ' יא,
הערה 13, הבלין כלל איננו יודע על שני הקבצים שנדפסו בקושטא).

שלשלת ראשי גולת בבל

מחורבן בית ראשון ועד המאה ה־14

מאת

משה גינצלר

הפרקים:

פרק א: מבוא

פרק ב: טבלת הרשימות הקדומות של ראשי גולת בבל

פרק ג: ראשי הגולה בתקופה הראשונה: ימי בית שני

1. פתיחה; 2. ייסוד ראשות גולת בבל; 3. ראשי הגולה הראשונים ובעיית ההקבלה לשמות בספר דברי הימים; 4. ראשי הגולה במאות הראשונות לפני הספירה; 5. חזקיהו ראש הגולה; 6. ראשי הגולה במאה הראשונה והשנייה.

פרק ד: ראשי הגולה בתקופה השנייה: ימי המשנה והתלמוד

1. דור רבי יהודה הנשיא; 2. רב הונא קמא; 3. דור רב ושמואל; 4. האם כיהן מר עוקבא כריש גלותא?; 5. עוקבן בר נחמיה - זמנו וזהותו; 6. ראשי גולה אחרים בדור רב ושמואל; 7. דורות רב הונא ורב נחמן, רבה ורב יוסף; 8. חותנו של רב נחמן; 9. דור אבבי ורבא; 10. יצחק ריש גלותא; 11. דורות רב פפא, רב אשי ורבינא, ומר בר רב אשי ורבינא השני; 12. ימי הסבוראים; 13. כליון בית דוד ומרד מר זוטרא; 14. זיהוי מר זוטרא עם בוסתנאי וכהונת אבותיו כפנאי וחנינאי; 15. שושלת מר זוטרא בן מר זוטרא בארץ ישראל.

פרק ה: ראשי הגולה בתקופה השלישית: ימי הגאונים עד

התקופה המוסלמית

1. בוסתנאי ראש הגולה והפולמוס על כשרות צאצאיו; 2. ראשי הגולה הראשונים משושלת בוסתנאי; 3. פולמוס ענן ושושלות נשיאי הקראים; 4. ראשי הגולה מצאצאי אשתו הפרסית של בוסתנאי; 5. מחלוקת דניאל ודוד בן יהודה על ראשות הגולה; 6.

ראשי הגולה בשנים 840-890; 7. זכאי ובן אחיו עוקבא; 8. דוד בן זכאי ואחיו יאשיהו; 9. שושלות דוד ויאשיהו בני זכאי.

פרק ו: ראשי הגולה בתקופה הרביעית: ימי רבותינו הראשונים והתפצלות משרת ראש הגולה

1. חזרת עטרת ראשות הגולה לצאצאי דוד בן זכאי; 2. ראש הגולה חזקיהו בן דוד; 3. יורשי חזקיהו בן דוד; 4. ראשי הגולה רב חסדאי ובנו רב דניאל; 5. הפולמוס על ראשות הגולה בימי רב שמואל בן עלי גאון; 6. ראשי גולה אחרונים; 7. ידיעות מן המאה ה-14.

נספח: אינדקס חדש של כל ראשי גולת בבל כסדרם, מחורבן

בית ראשון ועד המאה ה-14

רשימת הקיצורים

פרק א: מבוא

"וַיָּקָם דָּוִד הַמֶּלֶךְ עַל רִגְלָיו, וַיֹּאמֶר: שָׁמְעוּנִי אָחִי וְעַמִּי!... וַיִּבְחַר ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל בִּי מִכָּל בֵּית אָבִי לְהִיּוֹת לְמֶלֶךְ עַל יִשְׂרָאֵל לְעוֹלָם: כִּי בִיהוּדָה בָּחַר לְנָגִיד, וּבְכֵיתִי יְהוּדָה בֵּית אָבִי, וּבְכַנְיָ אָבִי כִּי רָצָה לְהַמְלִיךְ עַל כָּל יִשְׂרָאֵל, וּמִכָּל בְּנֵי – כִּי רַבִּים בְּנִים נָתַן לִי ה' – וַיִּבְחַר בְּשָׁלְמָה בְּנִי לְשֹׁכֵת עַל כִּסֵּא מַלְכוּת ה'"¹.

מימי דוד והלאה הנהיגו מלכי בית-דוד את עם ישראל עד לחורבן בית ראשון ומפלת ממלכת יהודה. אולם גם בשנים שאחריהן לא סר שבט מיהודה, וצאצאיו הישירים של דוד מלך ישראל הנהיגו את רוב העם, שישב בגלות בבל. עם השנים הפכה ההנהגה לממוסדת ומאורגנת, ולמנהיג הגולים שבכל דור ניתן התואר 'ראש הגולה' או 'נשיא'², ובארמית: 'ריש גלותא'.

קורות ראשי הגולה יוצרים תמונה מפתיעה. במשך כמעט אלפיים שנה רצופות הוכרו ראשי הגולה לא רק כמנהיגיה המדיניים של גולת בבל, שהיתה הפזורה היהודית הגדולה בעולם, אלא כמנהיגי עם ישראל בכל תפוצותיו; בני

* הסוגריים המרובעים בתוך הציטוטים לאורך המאמר מסמנים השלמות, הוספות או ביאורים משלי. חיבורים ומאמרים שחזורים פעמים רבות נכתבו בקיצור, ופרטיהם המלאים מצויים כמקובל ברשימת הקיצורים שבסוף המאמר. חמישה מקורות מחקריים הממוקדים בנושא המאמר ומצוטטים בו רבות, צוינו בקיצור וללא מספרי העמודים, משום שהם קצרים יחסית ומסודרים כרונולוגית, ונקל על הקורא למצוא את המצוטט. ואלו הם: 1. לזרוס; 2. גינציג; 3. גוד; 4. מאן; 5. אסף. פרטיהם המלאים ברשימת הקיצורים.

1 דה"א כח ב-ה.

2 ראשי הגולה הבבליים נקראו גם "נשיאים" במקורות רבים, למשל באגרת רש"ג, ואין ספק שמדובר במשרה אחת.

בית דוד הנהיגו את העם במשך אלפי שנים אלו בטכסיסי מלוכה ובגינוני פאר. הם היו נציגי העם בפני השלטונות, שימשו שרים בחצר המלוכה, והיו אחראים גם על הסדר החברתי, המשפטי והדתי של העם. הם גבו מיסים, מינו גאונים, ראשי ישיבות ודיינים, וקהילות רבות בכל רחבי העולם היהודי היו כפופות ישירות לשלטונו של ראש הגולה. יתכן שאף דנו דיני נפשות בתקופת התלמוד. הנכרים חלקו כבוד מלכים לראשי הגולה היהודיים, שרכבו בחוצות מוקפים פאר, עושר ועבדים הרצים לפניהם, וכבודם היה לאגדה; וכמובן גם היהודים ראו בראש הגולה את מלכם ונשיאם, נסיכם ואלופם (כפי שמכונה ראש הגולה בתעודות רבות), ונהגו בו כמנהג מלכי בית דוד. גאוני ישיבות סורא ופומבדיתא היו כורעים לפניו ומתיישיבים לימינו ולשמאלו, והוא היה היחיד שלא הועלה לקרוא בתורה אלא הורידו את ספר התורה אליו והיה קורא בו בישיבה, כדין מלך ישראל³. ביום הכתרתו היו בני בבל מזכירים אותו בנוסח הקדיש, "בחי נשיאנו ראש גלות ובחייכון ובחי דכל בית ישראל"⁴.

לפי המסורת, נושאי משרת ראש הגולה לאורך שנותיה היו רק בני משפחה אחת: צאצאי זרובבל בן שאלתיאל בן יהויכין מלך יהודה, מזרע דוד המלך. המשרה עברה בנאמנות מאב לבן ומדור לדור. השלטון בבבל הופל והוחלף פעמים רבות, ובכל פעם לווה השינוי בתהפוכות מדיניות כבירות, אולם משרת ראש הגולה נותרה תמיד על כנה.

לנושא ראשי גולת בבל יוחדו ספרים ומחקרים רבים. אלו דנו במהות המשרה והיקפה, עליותיה ומורדותיה, תקופתה, סמכותה והשפעתה, נוהגיהם של ראשי הגולה השונים, יחסיהם עם גאוני בבל, מקומותיהם, ועוד. אולם מעט מאוד הוקדש לזהותם האישית של ראשי הגולה⁵, ובוודאי שרשימה סדורה של שמותם וזהותם של נושאי המשרה עדיין לא שוחזרה⁶. מטרת מאמר זה למלא את החסר,

3 כמוזכר כבר בירושלמי יומא פ"ז ה"א וסוטה פ"ז ה"ו.

4 כעדות ר' נתן הבבלי, עמ' 84, וכפי שנמצא בקטעים רבים בגניזה הקהירית.

5 דוגמה לדבר הוא הערך 'בבל' באנציקלופדיה העברית, כרך ז, עמ' 572-573, בו נכתב מעט על ראשי גולת בבל, אולם בעוד שתוארו בו בהרחבה אופי המשרה, היקפה ומעלתה, לא הוזכר בו אף שם של ראש גולה.

6 הסיבה לכך היא שרוב המידע הרלוונטי לשחזור רשימת ראשי הגולה היה גנוז ונעלם מעין עד לפני זמן לא רב. יעקב רייפמאן, שפרסם לפני למעלה ממאה וחמישים שנה את אחד המחקרים הראשונים שעסק בראשי הגולה, הכיר בכך שאין בידו למנות את כל ראשי הגולה, ולכן ויתר מראש על הניסיון. ראה י' רייפמאן, 'ריש גלותא - מכלכל כל דברי ראשי הגולה', בכורים: כתב עת לחכמת ישראל, בעריכת נ' קלר ומ' איש שלום, ב (תרכ"ח), עמ' 36-49. הניסיון הראשון, שהוא גם השלם ביותר שנעשה עד כה, נעשה ע"י פליקס לזרוס (Felix Lazarus) בספרו הגרמני שפורסם בשנת תר"ן. מסקנותיו ערוכות בעמ' 130, 171-180 בספר. אולם עמד לפניו רק חומר חלקי בלבד, והגניזה הקהירית שנחשפה מאז שינתה את פני מחקר תקופת הגאונים לבלי הכר. הפרק המאוחר

14.	בנו, נחום	* ~100
15.	בנו, יוחנן	* ~110
16.	בנו, שפט	* ~120
17.	בנו, ענן	* ~130
תקופה שנייה: ימי התנאים, האמוראים והסבוראים		
18.	נתן I [עוקבן] דצוציתא	150~, בימי רשב"ג השני. היה אבי שושלת ראשי גולה ואדם מפורסם
19.	בנו, רב הונא I - רב הונא קמא	~150-200, בדור רבי יהודה הנשיא. נקבר בא"י, בחיי רבי
20.	בנו, נתן II	~200-220, בסוף ימי רבי. כיהן כנראה רק זמן קצר
21.	בנו, נחמיה	~220-240, בימי רב שמואל. כיהן כנראה רק זמן קצר. יש אומרים שהיה חתן רב
22.	בנו, עוקבא I - האמורא מר עוקבא	~240-270, בימי רב הונא ורב נחמן. היה תלמיד שמואל ואב"ד כפרי, ואולי חתן רב או חותן רב נחמן
23.	בנו, מר עוקבן דצוציתא - עוקבן בר נחמיה	~270-300, בדור הנ"ל ואחריו. היה תלמיד שמואל, ויש אומרים שהוא מר עוקבא
24.	אחיו, אבא מר[ן]/הונא מר (הונא II)	~300-320, בימי רבה ורב יוסף. אולי היה חותן רב נחמן
25.	אחיו, רבנא עוקבא II	~320-340, בימי אבוי ורבא. הוא ואחיו נחמיה היו תלמידי רב חסדא ונכדי רב
26.	בן אחיו, הונא (II)/אבא בן מר עוקבן דצוציתא	~340-360, בסוף ימי אבוי ורבא
27.	נתן III	~360-380, בדור רב פפא ורב נחמן בר יצחק
28.	*כהנא	~380-400, בדור רב פפא ורב נחמן בר יצחק
29.	מר זוטרא I	נפטר 415, בימי רב אשי. *כנראה הוא האמורא מר זוטרא, ראש ישיבת פומבדיתא
30.	מרימר - האמורא	נפטר בערך 435, בימי רב אשי ורבינא הראשון. כיהן במקביל כראש ישיבת סורא

Contents

5	Nachman Levine	Miriam Bat Bilga and Queen Helene: Space and Confrontation in <i>Tosefta Sukka</i>
23	Y. Tzvi Langermann	The Laws of <i>Kil'ayim</i> of Garments from <i>Issur ve-Heter</i> , a Comprehensive, Halakhic Work in Judeo-Arabic
35	Shalom Sadik	Rational and Revealed Commandments and the Question of Natural Ethics in the Philosophy of Rav Saadia Gaon
55	Rav C. Eliezer Ashkenazi	The Authorship, Date and Provenance of the <i>Commentary of the Disciple of Rav Saadia Gaon</i> on the Book of Chronicles
121	Rav Yaakov Yisroel Stal	<i>Hiddur Mitzva</i> by Using a Large <i>Sukka</i> : An Unknown Halakhah and Its Palestinian Roots
137	Rav Refael Kroizer	Between Identities – The Problem of Double Names in Divorce Documents (Gittin)
165	Rav Yehudah Seewald	Preliminary textual remarks on the manuscript of <i>Dalālat al-hā'irīn</i> (Guide for the Perplexed) copied by R. Shlomo ben R. Shmuel ha-Dayyan
183	Rav Moshe Maimon	A Fragment of R. David b. Joshua Maimonides' <i>Kelil Hayofi</i>
213	Simcha Emanuel	The Manuscript Collections of Rashba's Responsa Utilized by R. Yosef Karo
231	Moshe Ginzler	The Exilarch Dynasty – From the Destruction of the First Temple until the 14 th Century

We are grateful to THE SEFORIM BLOG editors,
for their assistance in publishing this volume

Editorial address: mekhilta@mekhilta.com

ISSN: 2707-4900

© All Rights Reserved

Jerusalem 2022

Mekhilta

Journal for Torah and Scholarship

The Editors

Adiel Breuer • Moshe Dovid Chechik •
Rav Yaakov Y. Stal • Menahem Teitelbaum

Editorial Secretary

Eliezer Brodt

Volume IV • September 2022